

Soliar, I. Ya. 2009. Radianofilstvo u Zakhidnii Ukraini (1920-ti rr.) [The Movement of Soviet Supporters in Western Ukraine (1920's)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 1. 55–67. [in Ukrainian]

Chojnowski, A. 1979. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939* [Concepts of Nationality Policy of Polish Governments in 1921–1939]. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [in Polish]

Majchrowski, J. (red.). 1994. *Kto był kim w drugiej Rzeczypospolitej* [Who Was Who in the Second Polish Republic]. Warszawa: «BGW». [in Polish]

Papierzyńska-Turek, M. 1979. *Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922–1926* [Ukrainian Matter in the Second Polish Republic, 1922–1926]. Kraków: Wydawnictwo Literackie. [in Polish]

Radziejowski, J. 1976. *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne* [Communist Party of Western Ukraine in 1919–1929. Knot Ideological Problems]. Kraków: Wydawnictwa Literackie. [in Polish]

Razyhrayev, O. 2019. *Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym* [The State Police in the Volyn Voivodship in the Interwar Period]. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. [in Polish]

Torzecki, R. 1989. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929* [Ukrainian Question in Poland in 1923–1929]. Kraków: Wydawnictwo Literackie. [in Polish]

Wajń, H. 1969. Walka o amnestię dla więźniów politycznych w Polsce w latach 1926–1928 [The Struggle for Amnesty for Political Prisoners in Poland in 1926–1928]. *Przegląd Historyczny*. № 60(1). S. 92–113. [in Polish]

УДК 94:37.018.3:314.422.2-053.3(477.64-2)

DOI: 10.20535/2307-5244.52.2021.236164

I. М. Шугальова

Запорізький національний університет

R. L. Молдавський

Запорізький національний університет

I. Shugalyova

Zaporizhzhia National University

R. Moldavskij

Zaporizhzhia National University

**СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ УТРИМАНЦІВ
ДИТПРИТУЛКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
В 1920-Х — НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.**

*Social Conditions and Everyday Life of Orphanages' Dependents
in the Soviet Ukraine during the 1920's — Beginning of 1930's*

В статті проаналізовано причини появи численної категорії безпритульних дітей в 1920-х рр., охарактеризовано заходи держави щодо по-

долання дитячої безпритульності. З'ясовано, яких заходів уживали громадські та державні установи для подолання даної ситуації. Визначено причини занедбаного стану дитячих притулків. В умовах господарської розрухи коштів, які виділяла держава, хронічно не вистачало. Бракувало й педагогічних кадрів. У результаті в притулках спостерігалися високий рівень захворювань дітей на інфекційні недуги та дитяча смертність. Тим не менше, в умовах тоталітарної держави всі факти проявів дитячого маргінесу ретельно приховувалися. Було офіційно проголошено про остаточне подолання дитячої безпритульності. Натомість 1931 р. дитячі заклади було виведено з-під державного постачання, через що там суттєво зроста смертність.

Ключові слова: дитяча безпритульність, дитячі притулки, патронат, соціально-побутові умови.

In modern Ukraine, so-called «state children» have a difficult life in terms of social life and state care. Although the state started the childcare system reform to increase the child adoption rate, it should be noticed that only 120 underage citizens managed to find new families. A significant percentage of childcare institutions is currently in economic hardships. The difficulties come from outdated equipment and poor premises conditions, etc. However, today's democratic transformations do not try to conceal the scale of the problems. In society, all difficulties are discussed and, as possible, help is provided. This situation is typical in the system of contemporary moral values. Additionally, the 20th-century Ukrainian territory remained under totalitarian Soviet pressure when the cult of the leader retreated to all needs. We seek to recreate the historical retrospective of social and everyday life conditions in state institutions of childcare during the 1920's and 1930's. We are determined to clarify whether present-day troubles are rooted in history or are exclusive problems of a contemporary nature.

In contemporary European space, the policy of child-centrism is supported. Due to different circumstances, the category of children who have lost the opportunity of parental care is systematically replenished. Such children frequently go into the care of the state. Furthermore, state institutions must create conditions for a harmonious upbringing of every child. The concept of childhood care in developed European countries had been shaped in the first quarter of the last century. Unfortunately, the lives of Ukrainian citizens under the totalitarian system of the Soviet empire excluded the possibility of decent and full-fledged education and development of children, especially the children who lost the opportunity of family education. In this article, we analyzed the conditions created by the Soviet totalitarian system in the juvenile sphere. Applying the methods of historical retrospective, we characterized the social and living conditions which were created for the children of Soviet Ukraine during the 1920's and early 1930's.

Despite the representative historiographical achievements, there are many poorly researched issues in this topic. They include the structure of state child-care institutions and the level of their social and welfare provision, clarification of the causes regarding hidden child homelessness, as well as characterizing the totalitarian state's attitude toward children who lost their possibility to be brought up by a family. This article is dedicated to the disclosure of these aspects.

In the article, we analyzed the complex experience of forming a childcare institutions network in the Ukrainian SSR. We intended to find out the reasons for the emergence of a large category of orphans, homeless children, and fatherless children. Based on archival documents, we characterized the state measures and their results aimed at overcoming the difficult situation. Also, we analyzed the level of social and financial support of state child care institutions and the moods of the dependents themselves and their educators and teachers.

The methodological framework of the research was a civilizational approach which provides for the consideration of institutions of state custody of children in the system «orphans and homeless children — institutions of state care» taking into account the fact of specific historical, as well as civilizational features of the so-called «establishment of the Soviet command system».

As a result of the social and political turmoil of the 1914–1922 period, a large category of children who had been deprived of family care had formed in Ukraine. According to the development of a civilized country, the government of the state had to take care of disadvantaged infants. However, this order of things was not possible in a totalitarian country where the leader's cult and ideological terror became dominant in public relations. The children had poorly cared for. In the conditions of economic collapse, the funds allocated by the state were not enough. Moreover, there was a lack of teaching staff, too. The incidence and mortality rate exceeded up to 50% of the total number of orphans in foster homes. Difficult living conditions, poor nutrition, lack of proper linen and clothing affected the weak children. And under such a situation, due to lack of finances, the state went on reducing the number of child care institutions.

At the beginning of the 1930's, the situation in orphanages became even more complicated. As a result of the removal of these institutions from the state supply, the children were as good as doomed. The state was not a protector of children, but a powerful conveyor of infant mortality. Children suffered unsanitary conditions, hunger, sickness, and catastrophic lack of necessary clothing and shoes. However, the totalitarian machine was indifferent as it solemnly celebrated the anniversary of the pioneer, then the launch of the Dniprobud then arranged demonstrative «tours» for foreign tourists. The «state children» in Soviet Ukraine were absolutely unnecessary. This could not but affect their psychological and physical condition. Unfortunately, they could not count on salvation.

Keywords: children's homelessness, foster care, orphanages, social and everyday life conditions.

Актуальність дослідження. В сучасному європейському просторі підтримується політика дитиноцентризму. Справді, дитина потребує особливої уваги як з боку родини, так і з боку держави, громадянином якої ця конкретна дитина є. Через різні обставини систематично поповнюється категорія дітей, які втратили можливість батьківського піклування і перейшли під опіку держави. Саме державні інституції мають створити всі умови для гармонійного виховання дитини. Такою є концепція охорони дитинства в розвинених європейських країнах, і ці підходи оформились іще в першій чверті ХХ ст. Втім, перебування українських громадян у тоталітарній системі СРСР позначилось і на особливостях розвитку дітей, які не отримали родинного виховання. В цій статті, застосовуючи методи історичної ретроспективи, ми охарактеризуємо соціально-побутові умови, створені для дітей радянської України в 1920-х — на початку 1930-х рр.

Постановка проблеми. В сучасній Україні відбувається реформа ювенальної системи, спрямована на збільшення відсотка всиновлення дітей, однак так і залишається велика кількість «державних дітей». Саме їм доводиться найскладніше: психологічні бар'єри, що змушують дітей відчувати власну непотрібність, самотність, які дуже часто маскуються під зухвалою поведінкою, труднощі соціалізації після завершення навчання в дитячих установах. Значний відсоток дитячих закладів на сьогодні перебуває в економічній скруті. Характерними є нестача товарів (від канцприладдя до іграшок), застаріле обладнання, необхідність ремонту приміщень тощо. Втім, за сучасного демократичного устрою масштаби проблеми обговорюються в суспільстві й, за можливості, дітям надається матеріальна, соціальна, психологічна допомога. Разом з тим, українські землі надто довго перебували в умовах тоталітарного тиску, коли культ вождя заступав усі життєві потреби. Ми прагнемо відтворити історичну ретроспективу соціально-побутових умов закладів державної опіки над дітьми в 1920–1930-х рр., аби з'ясувати, чи має сучасна скрута історичне підґрунтя.

Гіпотеза дослідження. У радянській державі 1920-х — 1930-х рр. через політику щодо дитинства реалізувались ідеологічні парадигми більшовицької влади. Свідомо створювався образ щасливого дитинства, висловлений пізніше у відомому гаслі: «Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство». Офіційно створення образу щасливої дитини оголошувався кінцевою метою всіх перетворень. Діти ставали об'єктами комуністичного виховання.

З погляду вікової психології, діти як соціальна категорія для більшовицьких функціонерів становили стратегічний інтерес. Адже свідомість, мис-

лення, світосприйняття малої дитини відкривали потужні можливості для прищеплення більшовицької ідеології. Проте, на нашу думку, більшовикам, незважаючи на великі зусилля, не вдалося створити ефективну систему виховання дітей. Які державні заходи виявилися неефективними і чому? Ми припускаємо, що в умовах тоталітарної держави апіорі не існувало поваги до громадян загалом та до дітей зокрема. В епоху сталінізму людям не дозволялося мати власних інтересів, приватного часу, матеріальних цінностей. Навіть діти позбавлялися найнеобхіднішого, тим паче, «державні». В УСРР у 1920-х — на початку 1930-х рр. ретельно замовчувалися кризові явища в ювенальній сфері. Навпаки, культивувалися ідеологеми про щасливе дитинство «нового» покоління. Діти, позбавлені родинного піклування, опинилися на маргінесі. Проте держава це ретельно приховувала, формуючи міф про щасливе дитинство.

Історіографія дослідження. Левову частку історіографічного доробку новітнього часу здійснив С. Кульчицький. Відзначимо одну вкрай цінну для нашого дослідження роботу, створену в співавторстві з Є. Шаталіною, присвячену конкретно дітям у роки Голодомору (Кульчицький, С. & Шаталіна, Є. 1989). Ця невелика за обсягом публікація поєднує спогади дітей, архівні документи й авторські коментарі та матеріали. Це одна з перших праць в Україні, автори якої звернули увагу на скалічені дитячі долі. Наукову цінність становлять спомини, наведені в цій праці. Адже наприкінці 1980-х рр. тільки починала формуватися база усноісторичних джерел.

У добу незалежності України вітчизняні дослідники проаналізували статус дітей у закладах опіки та намагалися з'ясувати причини зростання питомої ваги безпритульних і бездоглядних дітей. І. Діптан (Діптан, І. 1992), А. Зінченко¹, О. Ільченко², Л. Олянич³, Г. Демочко⁴, Т. Букрєєв (Букрєєв, Т. 2019) зосередили увагу на аналізі феномену дитячої безпритульності. Зокрема А. Зінченко детально охарактеризувала соціально-економічні та політичні причини безпритульності. І. Діптан визначила джерела дитячої безпритульності в 1920-ті рр. та напрямки державної протидії цій соціальній аномалії. В її публікаціях викладено міркування про відтворення мережі дитячих закладів соціальної опіки на прикладі Харківщини (Діптан, І. 1992). Регіональний вимір і механізми державної протидії зростанню дитячої злочинності проаналізував Т. Букрєєв (Букрєєв, Т. 2019). Ми також фахово досліджуємо проблематику діяльності закладів державного піклування в роки Голо-

¹ Зінченко А. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х — першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2002.

² Ільченко О. Виховання дітей-безпритульників на Полтавщині 20–30-і рр. ХХ століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.01. Харків, 2006.

³ Олянич Л. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2008.

⁴ Демочко Г. Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1919–1934 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2011.

домору (Шугальова, І. & Молдавський, Р. 2019). Наша увага сконцентрована на аналізі дитячої смертності а притулках названого періоду.

Наукова новизна. Незважаючи на представницький історіографічний доробок, залишається низка малодосліджених питань. Серед них — структура закладів державної опіки над дітьми й рівень їхнього соціально-побутового забезпечення, з'ясування причин прихованої дитячої безпритульності та характеристика ставлення тоталітарної держави до дітей, що втратили можливість виховання в родині. Нашу статтю присвячено саме розкриттю таких аспектів.

Джерельна база та методологія дослідження. Джерельну базу ми умовно поділили на групи. Перша група — це комплексні документальні збірники, що об'єднують матеріали в масштабах усієї України. Другу групу опублікованих документів становлять регіональні збірники. В них представлено фрагментарні статистичні дані щодо кількості безпритульних дітей по областях, динаміка створення закладів піклування про дітей, звіти лікарів в завідувачів цих закладів про високий рівень дитячої смертності, навіть норми харчування для дитячих притулків.

Неопубліковані джерела в нашій роботі представлено фондами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України, Державними архівами Запорізької, Дніпропетровської, Одеської областей. Ми проаналізували фонд ЦДАВО 264 «Украинское правление общества “Друзья детей” при Всеукраинском Центральном Исполнительном комитете Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов» щодо політики стосовно дітей у радянській Україні. Документи цього фонду різнопланові за характером й суперечливі за змістом (як це часто буває з джерелами радянської епохи). У фонді представлено статистичні дані про дитячі притулки та колонії, фінансові звіти про видатки на утримання дитячих притулків. Також у фонді наявні протоколи й резолюції засідань правління Всеукраїнського товариства «Друзі дітей». Вражають плани «Друзів дітей» щодо розгортання мережі закладів опіки над дітьми на 1932–1935 рр. Разом з тим, є сумнівною реалістичність звітних даних щодо подолання дитячої безпритульності.

У фондах державних архівів України представлено низку звітів контрольних установ щодо діяльності дитячих притулків та умов перебування дітей у них. Це звіти працівників Всеукраїнської організації «Друзі дітей» і філій у регіонах, Охматдиту, Наркомосу. Звичайно, про голодування та вимирання дітей не згадувалось ані словом. Відзначимо достатній рівень щирості звітів. Представники Товариства «Друзі дітей» намагалися відтворити у звітній документації реальний стан справ, указували перелік побутових і повсякденних предметів, яких не вистачало, називали чітку кількість наявного продовольства (перелік продуктів із зазначенням їх кількості на момент перевірки), звітували про роботу з керівництвом притулків. Відзначимо, що зубо-

жілість і нестача продовольства в притулках фіксуються з 1931 р. У звітах чітко відзначено, скільки місяців той чи той притулок не отримував державного постачання, складено реєстр закладів із найбільш скрутним матеріальним і продовольчим становищем. Фіксувались антисанітарія та відсутність медичного й виховного догляду.

Методологічна база роботи спирається на сукупність принципів і методів, застосування яких дає можливість розкрити тему. Основою виступив цивілізаційний підхід, що передбачає розгляд закладів державної опіки над дітьми в системі «діти-сироти й безпритульні діти — заклади державного піклування» з урахуванням конкретно-історичних, цивілізаційних властивостей епохи так званого «становлення радянської командної системи».

Методи історичного дослідження на сьогодні не дають можливості реконструювати вичерпну картину подій. Тому є сенс використовувати міждисциплінарну методологію. Ми застосовували мікроісторичний підхід. Саме мікроісторичні дослідження допомагають експериментально вивчити мережу соціальних відносин і типів поведінки з урахуванням суспільних, економічних, політичних відносин (та, навіть, усупереч їм). Отже, мікроісторія відкриває новий погляд на історичні процеси. В цій роботі мікроісторичний інструментарій дає змогу здійснити рефлексію на тему «життя та виживання». Мікроісторія є органічним складником історичної антропології, яка вивчає символічний інструментарій влади, політичної культури суспільства. Вона, як експериментальна сфера, не несе в собі ортодоксальності.

З антропологічно зорієнтованою історією в багатьох мотивах тісно переплітається усна історія. Усвідомлюючи всі «слабкі» сторони усної історичної джерел (суб'єктивізм, одностороннє подання інформації, емоційність), ми все-таки визнаємо, що завдяки їх наявності ми можемо аналізувати ключові проблеми: поведінкові моделі й структури, їх ідентичність. Англійський історик П. Томпсон наполягає, що завдяки усної історичним джерелам на сцену історії виходять «маленькі люди». Свідчення людей про події, які можна кваліфікувати як травматичні, посідають окреме місце в масиві усної історії. Такі спогади негативно вплинули на очевидця подій і спричинили розрив на «до» й «після» трагедії.

Близькою до попередніх напрямків є історія повсякдення. Як зауважила дослідниця І. Колесник, в історії повсякдення виокремлюються дві течії. Одна з них спрямована на вивчення рутинних подій у суспільстві, серійних процесів, елементи яких повторюються, натомість інша зосереджена на фіксації екстремальних ситуацій, унікальних явищ, свят, цікавих випадків і вчинків, чогось особливого й надзвичайного (Колесник, І. 2012, с. 184–209). Отже, аналізуючи події повсякденності, ми мусимо оперувати певним інструментарієм, як-от: методами усної історії (анкетування, опитування), етнологією (аналіз обрядів, звичаїв, слів), культурною антропологією.

Отже, вдаючись до аналізу історії в деталях, ми використовуємо специфічний методологічний інструментарій заради того, щоб звести всі елементи в єдину систему. Це є аналізом «життєвих світів». Ми погоджуємося з І. Колесник (Колесник, І. 2012, с. 184–209), яка запевняє, що численні схеми та моделі не мусять використовуватися шаблонно й схематично, їх потрібно адаптувати до кожного конкретного випадку.

Мета і завдання статті. У цій статті ми прагнемо проаналізувати складний досвід формування мережі дитячих установ в УСРР (УРСР). Маємо намір з'ясувати причини появи численної категорії дітей-сиріт, безбаченків, безпритульних і бездоглядних, охарактеризувати державні заходи та їх результати, спрямовані на подолання складної ситуації. Спираючись на архівні документи, ми проаналізуємо рівень соціально-матеріального забезпечення закладів державної опіки над дітьми та настрої самих утриманців і їхніх вихователів та педагогів.

Виклад основного матеріалу. Перша чверть ХХ ст., через низку суспільно-політичних обставин — Світова війна, революції, громадянське протистояння — породила такі маргінальні явища як дитячу безпритульність та бездоглядність із низкою вкрай негативних супроводжувальних факторів, зокрема: інфекційні хвороби, жебрацтво, проституцію, правопорушення й крадіжки.

Уряд кожної цивілізованої держави має брати на себе опіку над неповнолітніми громадянами, що втратили можливість виховуватись у родині. В Україні (яку на початку 1920-х рр. вже контролювала радянська влада) було зроблено перші кроки, спрямовані на подолання дитячої безпритульності. Проте складна соціально-економічна, політична ситуація, голод 1921–1923 рр. істотно відкорегували ювенальну політику радянської системи. Вона набула деформованого ідеологією, корупцією та бюрократією формату, а дітей перетворили на суб'єкт ідеологічного впливу.

У 1920-х рр. було розгорнуто мережу заходів, спрямованих на подолання дитячої бездоглядності. Під оптимістичними гаслами про прекрасне майбутнє всіх активно залучали до громадської та політичної роботи, якою охоплювали навіть дітей. При цьому політичний фактор був знаковим вододілом між так званими «ворогами» та власне більшовицькими пропагандистами. У піонерській пресі активно оспівувався образ юного «героя», що працював у полі, гнівно критикував прихильників церкви та всіяко протистояв так званим «куркулям» (особливо «популярним») був учинок Павлика Морозова).

Свідомість дітей була настільки заідеологізована, що вихованці дитячих будинків безпомилково могли пізнати в обличчя компартійних функціонерів. Наприклад, Сударик Віра Василівна, згадуючи своє повсякдення в дитбудинку м. Переяслава, ледь не найяскравішим спогадом вважала

приїзд «дяді Постишева» (так його назвала сама оповідачка). Хоча нашій оповідачці було ледь 4 роки, вона не пам'ятала своїх батьків, а от постать Постишева в її пам'яті міцно вкорінилася.

Спроби найвищих державних органів узяти ситуацію з дитячою безпритульністю під контроль мали суперечливі наслідки. З одного боку, вживалися заходи, спрямовані на обмеження безпритульності, створення органів соціального захисту. З іншого — убогість та казньщина новостворених закладів державної опіки над дітьми були настільки очевидні, що діти часто тікали з тих установ. Непоодинокими були випадки дитячої смертності у дитпритулках та інтернатах¹, про що ми будемо згадувати далі.

Протягом 1920-х рр. було засновано низку установ: Центральну комісію допомоги дітям, громадським підрозділом якої була організація «Друзі дітей», Охматдит («Охорона материнства та дитинства»), Горпомдет (який було ліквідовано 1 березня 1933 р.). Відкривалися заклади державної опіки над дітьми. Певну роль у боротьбі з дитячою безпритульністю відігравали осередки Червоного Хреста. Коштом цієї організації наприкінці 1920-х рр. утримувалися 188 дитячих будинків, ясел, пунктів харчування. Зазначимо, простежувалася стійка динаміка до зростання кількості установ, які перебували під юрисдикцією Червоного Хреста.

Враховуючи загальне скрутне матеріальне становище українського народу, велику кількість безпритульних, у березні 1920 р. на I Всеукраїнській нараді з освіти влада звернула увагу на розвиток системи освіти й соціальний захист дітей. Для виконання цих рішень Народний комісаріат освіти (Наркомос) видав два документи — «Декларацію Наркомосу УСРР про соціальне виховання дітей» та постанову «Про дитячі будинки». Наркомос запропонував реорганізувати школу I–II ступенів, поклавши в її основу дитячий будинок. До складу багатьох дитячих будинків зараховувалися дошкільні відділення та професійні школи, які готували фахівців з робітничих і селянських професій. Вони розподілялися на постійні дитячі будинки й денні дитячі будинки, де виховувалися діти.

Наприклад, на Запоріжжі в рамках діяльності соцвиху в 1921–1922 рр. було створено п'ять державних дитячих притулків на 486 дітей, один патронат, два напівпатронати і ще два дитячих притулки на 96 дітей, які утримувалися за рахунок місцевого бюджету². У травні 1922 р. тільки по Запорізькій губ. мережа дитячих притулків істотно зросла: було створено 181 дитячий будинок, які охопили 11531 дитину, також працювало 817 трудових шкіл (на 81173 вихованців) та три дитячих будинки для дітей з особливими потребами (на 151 дитину)³.

¹ Державний архів Запорізької обл. (Держархів Запорізької обл.). Ф. Р-198. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 159.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-786. Оп. 1. Спр. 176, 493 арк.

³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-786. Оп. 1. Спр. 176. Арк. 14.

З перших днів організації дитячих будинків головна увага приділялася виховній роботі з дітьми та їхній трудовій підготовці. На 15 жовтня 1920 р. в Україні було створено 600 дитячих будинків з контингентом 39000 дітей. Як зауважував Я. Ряппо, 1920 р. — «це доба стихійного руху, яка розвивалась від ідеї школи до системи соціального виховання дітей» (Ряппо, Я. 1927, с. 15).

Головними осередками порятунку дітей мали стати заклади комісаріатів освіти і охорони здоров'я. 1920 р. в Україні наралічувалося близько 300 тис. сиріт. На кінець 1922 р. в Україні діяло 1511 дитбудинків, 5533 трудколонії, 14 трудкомун, дев'ять дитмістечок, 22 будинки для підлітків, 60 приймальників і колекторів, де перебувало 170 тис. вихованців.

Стан дитбудинків республіки був украй незадовільним. Половина з них була перевантажена, харчування дорівнювало голодній нормі. Протягом зими 1922 р. — осені 1923 р. в інтернатах налічувалося 6 200 дітей, хворих на лишай.

Злиденність інтернатних закладів пояснювалась як об'єктивними (голодом, масштабами безпритульності, нестачею державних коштів), так і суб'єктивними причинами. В умовах переходу до НЕПу фінансування дитустанов було покладено на місцевий бюджет, а це негативно позначилося на їх забезпеченні. Наведемо витяг з резолюції СПОН по Мелітополью щодо забезпечення тогочасних дитячих будинків. З 1700 дітей, що перебували у притулках краю 1926 р., 600 були хворі на трахоми, 300 — на фавус, 82 — на туберкульоз. Лікування не проводили через відсутність медперсоналу. Харчування дітей було одноманітним і низькокалорійним, складалося з однієї страви (борщу чи супу), без жирів. Дозвілля вихованців теж було невлаштованим¹. Ми погоджуємося з дослідницею Н. Тріптутіною, яка назвала централізоване фінансування дитпритулків за часів воєнного комунізму (а точніше централізоване постачання натуральними ресурсами) «ілюзією фінансування» (Тріптутіна, Н. 2011, с. 56).

Отже, дитячий будинок ліг в основу системи виховання не як принцип, а як необхідність для порятунку дітей від сирітства, злочинності, хвороб і жебрацтва. Запорукою виживання в умовах скрутного фінансування стало надання цим закладам сільськогосподарських і ремісничих засобів виробництва. З'явилися паростки господарської самостійності дитзакладів (наявність земельних ділянок, майстерень і т. п.) (Діптан, І. 1995, с. 55). Проте й це не стало гарантією стабільного постачання та забезпечення. У дитячому притулку с. Гусарки Запорізької губ. протягом травня 1922 р. від виснаження померло вісім дітей. Як зазначалось у пояснювальній записці, всі діти нещодавно прибули. Проте й постійні мешканці притулку були кволі від недоїдання (нагадаємо, це період, коли на Півдні України ще вирував голод 1921–1923 рр.)².

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-429. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 396.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-198. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 159.

Позитивні результати в подоланні дитячої безпритульності були очевидними. Як зауважують сучасні дослідники, вичерпних статистичних даних про загальну кількість безпритульних дітей в УСРР 1920–1930-х рр. немає, бо їх офіційно ніхто не рахував. За даними Л. Олянич, в УСРР на початку 1920-х рр. безпритульних налічувалося 1,5 млн. 1923 р. в УСРР вдалося перевести на утримання дитустанов 170 тис. безпритульних дітей, а в 1928 р. ця цифра зменшилася до 23 тис., але «вулична безпритульність» залишалася¹. Радянська дослідниця Н. Харінко наводить іншу статистику безпритульних. За її даними, тільки на Донбасі налічувалося 60 тис. дітей — круглих сиріт, а в Києві 30 тис. дітей були безпритульними (Харінко, Н. 1987, с. 89–93). Ці дані підтвердив і сучасний дослідник В. Покась, уточнивши, що загалом в Україні налічувалося понад 700 тис. безпритульних дітей (Покатаєв, В. 2010, с. 109–114). Облік безпритульних дітей ускладнювався внаслідок їхнього активного «гастролювання». Тобто безхатченки часто перебиралися з одного міста до іншого. Особливо «популярними» були південноукраїнські міста, про міфічний добробут яких ходили легенди. Там бездоглядні діти часто потрапляли до міліції, де їх ставили на облік та звідки вони тікали й знову нелегально перебиралися до іншого міста, де поповнювали лави тамтешніх бездомних. Протягом 1920-х рр. суттєво змінилися соціальні джерела формування контингенту безпритульних дітей. Якщо 1923 р. діти з робітничих сімей становили 61%, а з селянських — 23%, то 1927 р. селянські діти серед безпритульних сягнули 60%, робітницькі — 35%².

На кінець 1920 р. в 760 дитбудинках республіки перебувало 51784 вихованці, а 125 тис. дітей відвідували дитмайданчики, клуби в сільськогосподарських колоніях. Проте цього було замало: близько 750 тис. сиріт і напівсиріт потребували негайної опіки. Респектабельний вигляд окремих зразково-показових інтернатів (Одеське дитмістечко ім. III Інтернаціоналу, Харківський дитбудинок ім. Т. Г. Шевченка) на тлі становища більшості інших установ виступав символом удаваного добробуту (Діптан, І. 1992, с. 55).

З кінця 1920-х рр. влада взяла курс на підкреслення (часто безпідставне) власних здобутків, ігнорування та замовчування прорахунків. Щодо ювенальної політики, то, нагадаємо, ще наприкінці 1920-х рр. було урочисто проголошено, що безпритульність подолано. Пропагандистська преса тут же підхопила ці положення, опублікувавши сюрреалістичні матеріали. Наведемо деякі витяги зі статті А. Гудимова «Доля підкинутих дітей» (оскільки це був фрагмент газети, підшитий до однієї з архівних справ, то ми посилаємося на фонд та одиницю зберігання, а не на саме видання). Автор публікації запевняв, що «...на щастя, в нашій країні, щороку зменшуєть-

¹ Олянич Л. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2008. С. 6.

² Олянич Л. Створення та діяльність Всеукраїнського товариства «Друзі дітей» (1924–1936 рр.): організаційний статус, структура та функції: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2008. С. 6.

ся кількість підкинутих дітей... це показовий результат діяльності уряду та партії...»¹. Далі А. Гудимов переконував, що в дітей повно іграшок, вони проживають у просторій садибі та кожен вихованець має по три ліжка: у приміщенні, на подвір'ї й на веранді². Отже, створювався черговий міф про «наше стащливое детство» при абсолютному приховуванні реального стану речей.

Працюючи в архівах, ми неодноразово знаходили звіти членів громадських і урядових установ, які констатували, що в притулках меблів, зокрема ліжок суттєво не вистачає: діти спали по двоє — троє на одному ліжку, іноді — просто на підлозі, про постільну білизну навіть ніхто й не мріяв.

Досить поширеною в УСРР стала система патронату, тобто система передавання дітей-сиріт на утримання й виховання (часткове або повне) до окремих підприємств, військових частин, громадських організацій (колективний патронат) або сімей (індивідуальний патронат). На колективний патронат передавали дитячі будинки. Індивідуальний патронат практикувався для дітей з дитячих будинків, пізніше — для дітей-безхатченків, вилучених з вулиці. Система патрунування була відома на теренах України ще з часів Російської імперії. Її було скасовано внаслідок масової смертності дітей, переданих на патронат. Патрунування дискредитувало себе й після того, як більшовицька влада, що встановилась у 1917–1919 рр., припинила виплати родинам, котрі взяли дитину на патронат (за імперських часів виплачували по 3 руб. на місяць). Дітей стали масово виганяти на вулицю, втративши фінансові дотації. В народі традицію патрунування називали «фабриками янголів». З 1927 р. система патрунування поновила роботу.

Діти, які потрапляли на патронат, були в ліпшому становищі, ніж вихованці дитячих притулків. До патронату ходили й діти з так званих «повних родин», тобто ті, хто мали батьків. Але були й сироти — вони там жили та виховувалися. Вдень на патронаті всі перебували гуртом. Ввечері сироти залишалися під доглядом виховательки, а ті, хто з родин, — поверталися додому. Вони отримували родинне виховання та й стан матеріального забезпечення був кращим. За спогадами полтавчанки Ольги Писаревої (мешкала в с. Кривуші), щоранку (1933 р.) мати давала їй та братові по дві скибочки хліба. Між ними прокладений шматочок сала. «Коли в школі я розгортала той хлібчик із сальцем, мене оточували діти з патронату (був такий сирітський заклад на території села, на зразок сучасного інтернату). Просили пожувати шкiрочку хліба чи хоча б “посмоктати”. Сама я того хліба ніколи не з'їдала — ділилася із сиротами» (Бендзір, В. 2013, с. 4).

Поширення системи патронату пояснювалося скороченням мережі дитячих будинків, жахливим станом їх матеріального забезпечення, нестачею

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-429. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 541.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-429. Оп. 1. Спр. 210. Арк. 541.

державних коштів, масштабом безпритульності та неспроможністю держави власними силами розв'язати цю проблему. Патронат передбачав передання вихованця притулку до родини на «вигодовування» протягом певного часу. Проте під час Голодомору 1932–1933 рр. переведення дітей на патронат (індивідуальний — до селянських сімей, колективний — радгоспам і колгоспам) була антигуманною, а то й злочинною, бо призводила до неминучої смерті дітей у голодному селі¹. Налагодили задовільну систему патрунування лише наприкінці 1930-х рр. Тоді виключно здорових дітей віддавали до здорових родин, а за утриманням дитини наглядали патронажні сестри.

Отже, в 1920-х рр. черговий державний експеримент передбачав ревізію ювенальної політики. Традиційні родинні цінності та інститут сім'ї державні ідеологи критикували та засуджували як рудимент імперського ладу. Проте на тлі стрімкої маргіналізації молоді, різкого зростання питомої частки безпритульних та бездоглядних дітей і підкидьків тогочасні юристи й педагоги змушені були погодитися, що одна з причин такої ситуації — відсутність сімейного інституту. Спроби державних органів розробити основні засади в галузі ювенальної політики передбачали розбудову мережі органів піклування про дітей, яка б охоплювала всі вікові ланки. Проте більшість цих закладів мала однакову атмосферу: напівзруйновані приміщення, зубожілість у забезпеченні, напівголодне існування дітей, які часто-густо залишалися без виховного, педагогічного та медичного догляду, збереження маргінальних настроїв, формування представницького прошарку так званих «зайвих» або «державних» дітей.

Початок 1930-х рр. ознаменувався істотними змінами як у політиці, так і в економіці. Така ситуація не могла не позначитися на маленьких громадянах УРСР. На 1930 р. у республіці 45 тис. дітей значилися колишніми безпритульними. Адміністративні реорганізації в республіці, зокрема ліквідація округ, безпосередньо вплинули на ситуацію з дитячими притулками. Керівництво округи почало ліквідувати дитбудинки, виправдовуючись тим, що район не зможе утримувати на своєму бюджеті дитустанови. 1931 р. в радянській Україні налічувалося 163 заклади опіки над дітьми. Ними було охоплено близько 42075 дітей. Заклади розподілялися так: для «нормальних дітей» — 89 закладів; дитмістечок — 23; сільгоспколоній — 41; диткомун — 6; прийомників, ізоляторів та колекторів — 29; реформаторіумів, напівреформаторіумів та будинків для правопорушників — 22; будинків для незрячих — 6; будинків для глухонімих — 15; будинків для розумово-відсталих — 17; будинків для дітей з трахомою — 11; будинків для дітей з люесом — 2; будинків для дітей з фавусом — 2; будинків для дітей з інвалідністю — 2; разом — 358. За віком по дитячих будинках діти розподіля-

¹ Зінченко А. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х — першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. С. 8.

лися так: до 8 років — 3,709; 8–11 — 7,225; 12–14 — 13,311; 15–16 — 7,276; 17–18 — 2,620; 19 і старші — 3,224. З усієї кількості будинків на держбюджеті для «нормальних дітей» — 4, для дітей з обмеженими можливостями — 11¹. З 1932 р. набув поширення ще один тип закладів — приймальниці-розподільниці. Завданням останніх було «збирати» безпритульних дітей, проводити їх дезсанобробку, надавати новий одяг та забезпечувати їх перехід до закладів опіки (притулків, інтернатів, комун) або на патронат. Зокрема, у Харкові в травні 1933 р. працювало вже дев'ять розподільників, у тому числі при бараках, клубі будівельників, Пушкінському училищі, ясельному містечку та Павлівському піонерському клубі.

Дитячі притулки ніколи не отримували не те щоб повноцінного, а взагалі задовільного постачання харчів. Ми погоджуємося з тезою В. Марочка, який вивів початок голодних смертей у дитячих притулках з 1931 р. Адже саме тоді видано постанову Наркомосу України про зняття з централізованого продовольчого постачання дитячих установ у районах, які не виконали хлібозаготівельного плану (Марочко, В. 2003, с. 562–567). Незначний відсоток закладів, що все-таки залишилися у юрисдикції наркомату постачання, регулярно недоотримували продукти. Зокрема тільки по Одеській обл. й лише за III квартал 1933 р., органи наркомпостачання недодали дитячим притулкам 24,5 т риби, 49 коробок яєць, узагалі не було цукру, а крупа та борошно виділялися мізерними нормами. Все пояснювалося просто: брак продуктів².

Матеріальний стан дитбудинків опинився «в загрозовому становищі»: місцеві кооперації та окрторгвідділи відмовлялися постачати дитбудинкам харчі та одяг, виправдовуючись тим, що дитбудинки не належали до якої-небудь категорії, а тому мали постачатися рештками. Водночас робітники та службовці мали продовольчі картки, на які видавали олію, яйця тощо. Ситуація стала типовою: повідомлення про скорочення мережі дитячих закладів державної опіки надходили з округ Полтави, Києва, Маріуполя, Херсона, Конотопа. Дитячі будинки закривалися без погодження. Секретаріат ВУЦВК відзначав, що Київський, Коростенський, Гришенський, Краматорський, Ворошиловградський осередки організації допомоги дітям (Допдіти) ліквідували дитбудинки, Кам'янський дитбудинок скоротив контингент на 220 дітей, Зіновіївський — на 200, Чернігівський — на 200, Кременчуцький — на 150, Полтавський на 500, Херсонський на 200, Київський — на понад 1000³.

Заклади, які залишалися працювати, мали схожі проблеми: дитячі колективи ізольовані від навколишнього громадського життя; ідеологічний рух у будинках кволий; медперсонал низькокваліфікований. З'явилася нова

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 283. Оп. 1. Спр. 797. Арк. 2.

² Державний архів Одеської обл. (Держархів Одеської обл.). Ф. Р-710. Оп. 1. Спр. 646. Арк. 45.

³ ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 886. Арк. 48.

категорія безпритульних — утікачі з дитбудинків. Поза будинками на вулиці, тільки за офіційною статистикою, перебувало 1,5–2 тис. дітей¹. Діти, незважаючи на незначний вік, відчували на собі всі поневіряння. Високий відсоток був сиротами, дехто — втікачами в пошуках кращої долі, частина — з кримінальними біографіями. Будні безпритульної дитини описував у спогадах уродженець Сумщини Панас Михайлович Семененко. Він сам зростав бездоглядним і пам'ятає, як ночував на вокзалах між дверима і в склепах на сумському кладовищі, де знайшов в одному зі склепів цинкову труну, що висіла на ланцюгах, і постійно гойдався у тій труні². Такі сумнівні буденні розваги бездоглядних дітей не могли не позначитися на їхньому психічному та моральному стані. Проте їх усіх об'єднували відсутність родинного тепла, байдужість вихователів закладу, злидні, втрата індивідуальності.

Умови утримання дітей у закладах державної опіки були далекі від людських. Часто перед ними взагалі поставала проблема виживання. Згідно з постановою РНК від 15 січня 1931 р., у централізованому порядку дитбудинки мали отримувати: цукру по 400 г, крупи — 800 г, маргарину чи рослинної олії — 200 г, м'яса або риби — 500 г, мила — 400 г на дитину на місяць. Ці норми були недостатніми. В Дніпропетровську, Миколаєві, Верхньодніпровську, Борзно ці продовольчі фонди використовували на інші потреби, а дитбудинки залишалися без продуктів. За даними дитбудинків, забезпечення їх продуктами було 60–65%, а в багатьох випадках — 30–40% від норм³.

В одному з ранніх досліджень С. Кульчицький навів уривок з листа медичної працівниці з Харківської обл. до редакції радіогазети «Пролетарій» при Всесоюзному комітеті радіомовлення. Цей лист настільки красномовний, що наведемо його майже повністю. У грудні 1931 р. медичний працівник з м. Вовчанська т. Набережна писала: «Якщо у Ваших газетах хваляться на те, що в Німеччині діти від голоду падають непритомними, те ж діється і у нас в провінції з дітьми, з селянами із сіл та з нашими санітарками міської лікарні і поліклініки. Миськрада затримувала платню, прирікає їх взагалі на голод, хвороби, передчасну смерть...» (Цит. за: Кульчицький, С. & Шаталіна, Є. 1989, с. 11). Окрему увагу дописувачки привернув місцевий дитбудиночок: «Це забуте дитмістечко пролетарських дітей у пролетарській державі. Лікаря у них немає давно, води у них немає давно, вони не вмиваються місяцями, ходять, як трубочисти; одежі, рушників давним-давно немає, переважна частина їх обшарпані та сині від холоду» (Цит. за: Кульчицький, С. & Шаталіна, Є. 1989, с. 11). Цього листа було надіслано з Москви до приймальної голови ВУЦВК Г. Петровського й за його дорученням пере-

¹ ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 886. Арк. 48.

² Спогади Панаса Михайловича Семененка (рік народження невідомий) м. Лебедин, Лебединського району Сумської області. Запис 1993 р. // Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади. Лебедин: Білий лебідь, ЖЛ, 1993. С. 116–119.

³ ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 886. Арк. 68 зв.

вірено на місці. Викладені факти підтвердились, і за допомогою районних організацій справу дещо поліпшили.

Дитячі притулки, що перебували на державному бюджеті, мали незадовільний стан. Зокрема в м. Таганчі, у дитмістечку ім. Ілліча, місцевий райвиконком 1931 р. відібрав на власні потреби частину площ закладу. У результаті — в одній спальні розмішувалося по 50 дітей, і скупчено їх було так, що вони спали по 2–3 на одному ліжку. Всі були брудні, кепсько зодягнені, їх заїдали воші. Виховної та культроботи також не проводилося, оскільки не було клубу. А після відбирання площ припинили роботу слюсарня, столярна майстерня, а інструмент перенесли на горище¹.

Люди, які виховувались у дитячих притулках УСРР у 1930-х рр., гадували, що там панували злидні, знущання одного над іншим, відбирання й без того жалюгідного обіду. Життя в закладах опіки над дітьми можна назвати лише виживанням.

1932 р. на Кіровоградщині було розроблено план постачання хлібом. Основна мета цього плану зводилася до тотальної економії². Загальна економія хліба становила 64,595 кг або 44 т борошна. Дитячі будинки Кіровоградщини (тоді — Зіновіївська обл.) замість необхідних на місяць 14539 кг борошна, отримали 1173 кг. Разом зі школами, будинком інвалідів та дитячими садками, притулки недоотримали в грудні 1932 р. 5,17 т борошна. Проте їдальня міліції забезпечувалася продуктами в повному обсязі. За нормами хлібопостачання, область «недоздала» в грудні 1932 р. ще 8 т борошна.

В першому півріччі 1932 р. в Україні були й приклади задовільної роботи закладів опіки над дітьми. Дитяче містечко при станції Желанній було розраховане на 100 осіб. На травень 1932 р. тут зафіксовано зникнення 20 дітей (вочевидь, вихованці тікали з притулку). У притулку було вісім кімнат, навколо — ставок і ліс. Раціон харчування дітей на 1 особу включав 500 г хліба, 100 г кави, 288 г картоплі, 32 г цукру, 400 г молока, 13 г жирів, крупи — 100 г. Хліб, картопля, жири, молоко — все власного виробництва. Бюджет дитячого містечка 1931 р. був 47960 крб., але допомоги від сторонніх організацій воно не отримувало. Загалом догляд і виховання перебували на достатньому рівні: о 5 ранку — підйом, прибирання, зарядка, сніданок, 8:00–11:00 — заняття, 11:00–12:00 — ігри, 12:00 — обід, з 13:00 — тиха година, з 14:00 до 20:00 — культурно-виховна робота, о 21:00 — відбій. Проте, зазначимо, — це виняткові дані обстеження притулку³. Припускаємо, що це був «показовий» заклад, який мали демонструвати як символ радянського добробуту.

Панівна більшість закладів опіки над дітьми перебувала в нужденному становищі. Вихованці цих установ фактично залишалися голодними та без-

¹ ЦДАВО України. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 886. Арк. 1.

² Голодний мор 1932–1933 років на Кіровоградщині: мовою архівних документів. Збірник документів і матеріалів. Кіровоград : Дако, 2008. С. 202–206.

³ ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 557. Арк. 104–105.

доглядними, а звіти урядових і громадських організацій не висвітлювали проблем або окреслювали зовсім інші джерела виникнення кризової ситуації в ювенальній політиці.

Показовим став 1932 р. На травень було призначено урочисті святкування 10-річчя утворення піонерської організації. На урядовому рівні планувалися трансляція кінофільмів, будівництво та урочисте відкриття закладів культури, постановка п'єс, соціалістичні змагання шкільних закладів¹. Широку програму позашкільної роботи серед дітей було накреслено постановою ЦК ВКП(б) від 21 квітня 1932 р. «Про роботу піонерської організації (до 10-річчя піонерорганізації)». Цей документ передбачав подальший розвиток позашкільних закладів, організацію дитячих технічних станцій або екскурсійно-туристських баз у кожному районі, розгортання будівництва спеціальних дитячих клубів, кіно й театрів, будинків художнього виховання, дитячих парків культури та відпочинку не тільки у великих промислових центрах, а й на новобудовах, у національних районах і районах суцільної колективізації. Останні райони вже потерпали від ідеологічного та політичного тиску, але влада не здавала позицій і за допомогою напрацьованих гасел намагалася вплинути на дитячу та юнацьку свідомість. В пік Голодомору 1932–1933 рр. піонерська організація планувала дбати про «...розвиток дитячої самодіяльності на основі суспільно корисної праці, дослідницької діяльності та організації дозвілля вихованців» (Харінко, Н. 1987, с. 89–93). В той же час керівництво дитячих притулків повідомило про те, що з квітня 1932 р. в Полтаві відмовилися годувати дітей з дитбудинків гарячими сніданками².

Політичні завдання передбачали поширення мережі піонерських організацій, зокрема й за рахунок вихованців дитячих установ. Так, у колонії Тиврів (Вінницької обл.) у червні 1932 р. вже нараховувалося 54 піонери, 90 жовтенят, 24 комсомольці (на 330 дітей шкільного віку). На жаль, вступ до піонерських лав мало вплинув на рівень матеріального забезпечення колонії: на 350 дітей — 120 матраців, по 40 пальт і сорочок, цілковита нестача червиків та панчіх³. А частину приміщень колонії взагалі передали під РВК. Дітям залишилися напівзруйновані, холодні кімнати. Схожа ситуація була в Ясинуватській колонії ім. Косіора (Дніпропетровська обл.). Заклад працював ще з 1924 р., а в грудні 1932 р. тут налічувалося 140 піонерів (але в них не було ватажка) та п'ять комсомольців⁴.

Отже, Тиврівська дитяча колонія та Ясинуватська колонія ім. Косіора опинилися «в передовиках» у наверненні дітей до піонерів. Утім, це був радше виняток. Директор Молочанського інтернату для глухонімих дітей (Запорізька обл.) у звіті зазначав, що вступ до лав піонерів відбувається повільно,

¹ ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 557. Арк. 88–89.

² ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 557. Арк. 14, 15.

³ ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 557. Арк. 162.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 557. Арк. 246.

а діти «вовком дивляться на піонерів»¹. Причини непопулярності піонерських ідеалів на українських теренах назвав один із колишніх вихованців дитпритулку, уродженець Київщини, а згодом емігрант Іван Касьяненко 1925 р. н. Він згадував, що потрапив до притулку після розкуркулення своїх батьків. Там він був не один. «...В дитячих домах зібрали нас, дітей... І кожен з нас ніколи не міг змиритися з тим, незалежно який вік, чого ми не могли б так жити з батьками, хоч і бідні. Але з батьками. Уявіть собі, що були діти голодні... Пізніше стали підростати. Стали ще більше ненавидіти владу. Бо ми були не гірші від тих, других, і ми були діти тих людей, які, може, жили спокійно, чесно й ніколи нікому ніякого зла не зробили, а нас називали то білогвардійцями, то петлюрівцями, що я не знав, що воно таке тоді. Але вже і то було. Було дві кімнати... Навішали тих портретів Сталіна, Леніна і всіх на світі... Діти, то хлопці особливо були, то вони брали оці slingshots і вибивали їм очі всім...»².

Вихованець дитячого притулку в Богодухові Іван Васильович Майський згадував, що кожен день їх учили піонерських пісень, слова яких він пам'ятає досі: «З пісню про Сталіна починаєм день, Кращих ми не знаємо на землі пісень...»³.

Ідеологічний тиск пронизував усе суспільство. Починали з крихкої дитячої психіки, а завершували «ламанням» світогляду дорослих. Студентку одного з харківських навчальних закладів Любов Дражевську 1933 р. направили на «практику» на залізничний вокзал тодішньої столиці України. Її призначили вихователькою з функціями доглядачки до дітей, яких збирала міліція та яких планувалося переправляти з Харкова до інших міст, де були дитпритулки. Це були діти-сироти, втікачі, підкидьки, тобто всі, хто безпосередньо відчув злочини радянської системи. Тим не менше, Любов Дражевська згадала показовий випадок: «Одного дня я принесла папір і кольорові олівці, роздала дітям, щоб писали і малювали, що хочуть. Іронія долі! Кілька дітей написало гасло: “Хай живе Сталін!”», а навколо літер намалювали вінки з квітів» (Дражевська, Л. 2003, с. 13–15). Отже, хоча влада позбавила цих дітей родинного піклування, повноцінного виховання й навчання, врешті-решт елементарного продовольчого забезпечення, пропагандистська машина спрацювала.

Моральне вигорання багатьох молодих активістів підтверджується численними спогадами та документами. У Державному архіві Дніпропетров-

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-3682. Оп. 1. Спр. 5, 31 арк.

² Свідчення Івана Касьяненка (Джон Кесслер), 1924 р. н. с. Ковалівка Васильківський район Київська область // Investigation of the Ukrainian famine 1932–1933. Oral history project of the commission on the Ukraine famine / edited for the Commission by James E. Mace and Leonid Herets. Vol. III. Washington, 1990. P. 1170.

³ Спогади Івана Васильовича Майського 1929 р.н. м. Лебедин Сумської області. Запис 1993 р. // Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади. Лебедин: Білий лебідь, ЖЛ, 1993. С. 307–311.

ської обл. ми віднайшли документ за 1933 р. В одному з дитячих закладів мали урочисто відзначити 1 травня. Святкування мали тривати з 29 квітня до 04 травня. Планували підняти дітей, нагодувати сніданком, умити, вручити прапорці. В цей час мали висадити клумби, зробити генеральне прибирання, провести музичне свято зі співами «Да здравствует Советская страна народная», танком «Полькою» й хороводом та прапорцями¹. Таке святкування планувалося провести в рік, відзначений масовою смертністю дітей у закладах державної опіки, як по Дніпропетровській обл., так і по Україні загалом.

Ситуація з притулками та дитбудинками на всій території УРСР на початку 1930-х рр. набула рис гострої кризи. Діти, які туди потрапляли, фактично були приречені на злиденність та зубожіння. Тому й втечі з притулків не були унікальними. Представники влади були ознайомлені з ситуацією, але зберігали у суспільстві переконання в тому, що безпритульність остаточно подолано². Загальноукраїнські тенденції — переповненість закладів, катастрофічна нестача продовольства й промтоварів, антисанітарія, розвиток епідемій, часті втечі вихованців з притулків на початку 1930-х рр. стали масовими.

Висновки. Внаслідок складної суспільно-політичної ситуації в 1914–1922 рр. в Україні сформувалася численна категорія неповнолітніх, через різні обставини позбавлених родинної опіки. В подальшому, в умовах тоталітарної держави на тлі ідеологічного терору про дітей піклувалися мало. Низка громадських і державних установ, які створювалися для боротьби з дитячою безпритульністю, мала настільки незадовільне фінансування, що не змогла забезпечити повноцінної роботи. В умовах господарської розрухи хронічно бракувало коштів, які виділяла держава, не вистачало педагогічних кадрів. У звіті про діяльність Центральної комісії з боротьби з наслідками голоду зазначалося, що умови життя в дитячих притулках настільки складні, що навіть виникала дилема: кому насамперед надавати допомогу — безпритульним чи дітям, які перебувають у дитячих закладах. Рівень захворюваності та смертності інколи досягав 50% від усього контингенту інтернатів. У державних закладах опіки над дітьми систематичними стали явища недостатнього харчування (у середньому 1200–1400 калорій), неналежної кількості постільної білизни та одягу, нестачі меблів, навіть ліжок. Усі ці обмеження погіршували здоров'я дітей. Стрімко зростав рівень захворюваності на туберкульоз. І за таких умов органи піклування про дітей, унаслідок нестачі фінансів, були змушені скорочувати кількість дитячих будинків.

На початку 1930-х рр., унаслідок виведення дитячих установ з-під державного постачання в районах, які не виконали хлібозаготівельного плану, діти були позбавлені мінімального забезпечення. Вони перебували в антиса-

¹ Державний архів Дніпропетровської обл. Ф. 2790. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 249–251.

² ЦДАВО України. Ф. 264. Оп. 1. Спр. 557. Арк. 85.

нітарних умовах, голодні, часто хворі, без найнеобхіднішого одягу та взуття. На тлі такої катастрофічної ситуації пропагандистська машина тоталітарної держави продовжувала організовувати урочисті святкування ювілеїв піонерії, пуску Дніпробуду, влаштовувало показові «тури» для іноземних туристів.

Бендзір, В. 2013. Діти боялися потрапити у холодець. Жахливі спогади. *Урядовий кур'єр*. 8 червня.

Букресев, Т. 2019. Досвід боротьби із правопорушеннями неповнолітніх на півдні України у період формування радянського тоталітарного режиму. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 146. С. 29–34.

Діптан, І. 1992. Проблеми дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.). *Проблеми історії України*. Вип. 2.

Дражевська, Л. 2003. Діти — 1933 — Голод. *Рідна школа*. Ч. 134.

Інжуватова, Х. 2013. Дитину знайшли в печі, в мисці з холодцем. *Україна молода*, 1–2 лютого.

Колесник, І. 2012. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень. *Український історичний журнал*. № 3.

Кульницький, С. & Шаталіна, Є. 1989. *Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. (Документи, розповіді)*. Київ: Вища школа.

Марочко, В. 2003. Діти — найчисленніші жертви голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наукова думка.

Покась, В. 2010. Інтернатна освіта: історія становлення та розвитку в Україні. *Вища освіта України*. № 2.

Ряппо, Я. 1927. *Народна освіта на Україні за 10 років революції*. Харків: Держ. видавництво України.

Тріпугутіна, Н. 2011. Дитячий будинок: від ідеї до її втілення (20-ті роки ХХ століття). *Історична пам'ять*. № 1 (25).

Харінко, Н. 1987. Створення і розвиток позашкільних закладів в Українській РСР. *Рідна школа*. № 1.

Шугальова, І. & Молдавський, Р. 2019. *Заклади державного піклування над дітьми напередодні та в роки Голодомору 1932–1933*. Запоріжжя: Інтер-М.

Bendzir, V. 2013. Dity boyalysya potrapiti u Kholodets'. Zhakhlyvi spohady [The Children Were Afraid of Getting Into the Jelly. Terrible Memories]. *Uryadovyy kur'yer*, 8 chervnya. [in Ukrainian]

Bukryeyev, T. 2019. Dosvid borot'by iz pravoporushennya nepovnolitnikh na pivdni Ukrayiny u peryod formyrovanye radyans'koho totalitarnoho rezhymu [Experience of Combating Juvenile Delinquency in the South of Ukraine During the Formation of the Soviet Totalitarian Regime]. *Hileya: naukovyy visnyk*. Vyp. 146. S. 29–34. [in Ukrainian]

Diptan, I. 1992. Problemy dytyachoy bezpritul'nosti na Ukrayini (1919–1932 rr.) [Problems of Child Homelessness in Ukraine (1919–1932)]. *Problemy istorij Ukrayiny*. Vyp. 2. [in Ukrainian]

Drazhevs'ka, L. 2003. Dity — 1933 — Holod [Children — 1933 — Famine]. *Ridna shkola*. Ch. 134. [in Ukrainian]

Inzhuvatova, KH. 2013. Dytyna znayshly v pechi, v misti z kholodtsem [The Child was Found in the Oven, in a Bowl with Jelly]. *Ukrayina moloda*, 1–2 lyutoho. [in Ukrainian]

Kolesnyk, I. 2012. «Povernennya do rechet» yak perspektyva istorichnikh doslidzhen' [«Return to Things» as a Perspective of Historical Research]. *Ukrayins'kyi istorychny zhurnal*. № 3. [in Ukrainian]

Kul'chyts'kyi, S. & Shatalina, E. 1989. *Stanovyshche ditey na Ukrayini u 1931–1933 rr. (Dokumenty, Rozpovidi) [The Situation of Children in Ukraine in 1931–1933 (Documents, Stories)]*. Kyiv: Vyscha shkola. [in Ukrainian]

Marochko, V. 2003. Dity — naychislennishi zhertvy holodomoru [Children are the Most Numerous Victims of the Holodomor]. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukrayini: prychny ta naslidky*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]

Pokas', V. 2010. Internatna osvita: istoriya stanovlennya ta rozvytku v Ukrayini [Boarding Education: History of Formation and Development in Ukraine]. *Vyscha osvita Ukrayiny*. № 2. [in Ukrainian]

Ryappo, YA. 1927. *Narodna osvita na Ukrayini za 10 rokiv revolyutsiyi [Public Education in Ukraine for 10 Years of Revolution]*. Kharkiv: Derzh vydavnytstvo Ukrayiny. [in Ukrainian]

Triputina, N. 2011. Dytyachyy budynok: vid Ideyi do ee vtilennya (20-ti roky XX stolittya) [Orphanage: from the Idea to Its Implementation (1920's)]. *Istorychna pam'yat'*. № 1 (25). [in Ukrainian]

Kharinko, N. 1987. Stvorennya i rozvytok pozashkil'nikh zakladiv v Ukrayins'kii RSR [Creation and Development of Out-of-School Institutions in the Ukrainian SSR]. *Ridna shkola*. № 1. [in Ukrainian]

Shugalyova, I. & Moldavs'kij, R. 2019. *Zaklady derzhavnoho pikluvannya nad dit'my naperedodni ta v roky Holodomoru 1932–1933 [Institutions of State Care for Children on the Eve and During the Holodomor of 1932–1933]*. Zaporizhzhya : Inter-M. [in Ukrainian]

УДК 378.091.6(477-25)«193»

DOI: 10.20535/2307-5244.52.2021.236165

О. Б. Комарницький

ORCID: 0000-0003-3021-6550, Researcher ID: ABC-6699-2020

*Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка*

О. Komarnitskyi

Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТУДЕНТІВ КИЇВСЬКИХ
ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ
НАВЧАЛЬНИМИ ПРИМІЩЕННЯМИ
І ГУРТОЖИТКАМИ (1930-ТІ РР.)**

*Provision of Training Facilities and Dormitories for Students
of Kyiv Pedagogical Educational Institutions in the 1930's*

У статті автор, проаналізувавши наявну літературу і джерела, доводить, що в київських педагогічних навчальних закладах у 1930-х рр. відчува-